

SUMMARY

This article is devoted to the rear facts of political and personal life of Mayskey, known as the famous diplomat and politician. Being a distinguished member of the menshevik party he made his choice in 1920 and connected his further life with political bolshevik elite. In this article great attention is paid to the Mayskey participation in the political struggle in the 20ies years.

В.М. Васильчук

НІМЦІ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна стала новим випробуванням для німців України. Вони опинилися в полі політичної уваги обох диктаторів – Гітлера і Сталіна: перший прагнув використати їх у своїх експансіоністських цілях, другий вбачав у них потенційних “шкідників” і робив усе можливе, аби цей етнос зник з арени міждержавних стосунків.

Як відомо, наприкінці 30-х рр. радянсько-німецькі відносини відзначались підвищеною інтенсивністю. Цьому сприяла низка угод і таємних протоколів до них, що були келійно укладені між Гітлером та Сталіним у серпні – вересні 1939 р. Один з цих документів – пакт Молотова – Ріббентропа – фактично відкрив шлях для агресії Німеччини проти Польщі, а отже, зруйнував мирне життя німецького населення західного регіону України, який тоді входив до складу сусідньої держави. Спільними радянсько-німецькими зусиллями Польща була розгромлена, Львів зайняли війська Червоної Армії. 28 вересня альянс Німеччини і СРСР був підкріплений договором про дружбу і кордон. Польща, за винятком західноукраїнських земель, потрапила під владу Німеччини. Радянський уряд, лицемірно прикриваючись нотою про те, що він змушений був взяти під свій захист життя і майно населення Західної України, одразу заходився насаджувати тут нові органи влади.

У період союзницьких дій СРСР і Німеччини протягом 1939 – 1940 рр. німці Західної України отримали право безперешкодного виїзду до Німеччини. Серед населення поширювались офіційні повідомлення, у яких від імені уряду Німеччини закликали всіх осіб німецької національності, що мають бажання переселитися, звернутися до вказаних пунктів і заявити про свій намір. У цих оголошеннях містилися й інструкції щодо правильного оформлення документів. Так, зазначалося, що особисті заяви можна робити, починаючи з 14-річного віку, а стосовно дітей досить заяви глави сім’ї. Уповноважені німецького уряду мали ознайомлювати бажаючих з умовами вивозу майна і т. ін. Підкреслювалось, що взаємини між західноукраїнськими німцями і представниками німецької влади є вільними [1.-С.6].

Політика рейху щодо етнічних німців на окупованих територіях спиралась на певну законодавчу базу, зокрема, постанову “Про імперське громадянство” від 5 лютого 1934 р., закони “Про зміну державного й імперського громадянства” від 15 травня 1935 р. та “Про захист чистоти раси”. Одразу після загарбання Польщі на її території, у тому числі й на західноукраїнських землях, гітлерівці почали складати списки осіб німецької національності, до яких записували всіх, у кому знаходили німецьке походження. Списки поділялися на чотири розділи. До першого і другого заносили прізвища тих, хто “активно виявив себе як поборник німецької нації, зберіг національність”. До третього ввійшли етнічні німці, які мали родинні зв’язки з поляками. Четвертий об’єднував тих, хто “помітно примкнув до польської нації (ренегати)”. Особи, включені до перших двох розділів, ставали громадянами рейху, решта могли одержати імперське підданство через десять років [2.-С.17-18].

Слід відзначити, що радянське керівництво, неухильно дотримуючись положень підписаних з німецькою стороною угод, протягом 1939-1941 рр. лояльно ставилося до тих західноукраїнських німців, які виявляли бажання виїхати до Німеччини. Московська верхівка прагнула не дати А. Гітлеру бодай найменшого приводу запідозрити її в невиконанні зобов'язань, а тому, ведучи свого роду політичну гру, демонструвала ліберальне ставлення до названої категорії населення. Водночас найжорстокіші методи депортації були застосовані щодо етнічних поляків. Вони виявилися першими, хто напередодні війни змушений був відправитися на схід держави. За даними дослідника М. Бугая, після включення Західної України до складу СРСР, без суду і слідства як політично неблагонадійні були депортовані майже 10% населення краю [3.-С.65].

Значний досвід проведення депортацій був накопичений у Радянському Союзі ще до початку війни. Влада активно вдавалась до них у 30-і рр. як до дієвого засобу розв'язання економічних та політичних проблем. Й. Сталін, який вважав себе великим знавцем теорії націй, особисто закладав підвалини радянської національної політики. Її стержнем стала ідея формування єдиної спільноти – радянського народу. Відповідно до цього вже в 30-і рр. почали руйнуватися етнічні основи багатьох народів, що населяли СРСР. Не в останню чергу цьому сприяли й депортації.

За словами російського дослідника історії сталінізму Б. Курашвілі, депортації розцінювались як засіб “очистити суспільство від наявних і потенційних ворогів сталінізму без акцентування уваги на відмінностях між ними”. Потенційні вороги, на думку Сталіна, можуть “проявити себе в наступний критичний період, у період війни, найнебезпечнішим чином – масовим зрадництвом, повстаннями, актами диверсій, розкладаючим впливом на оточуючих, тобто їхня ворожа діяльність у власному таборі може стати вирішальним фактором поразки”. Вихід із такого становища він бачив у “похованні діючих внутрішніх та потенційних ворогів соціалізму в землі або в глибокому тилу” [4.-С.68].

Як відомо, етнічні німці були віднесені до таких ворожих елементів уже в 1937 р., коли почалась їх перша депортація, здійснювана жорстокими сталінськими методами.

Особливо складним виявилось становище тих західноукраїнських німців, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом. Чимало з них проживало на Львівщині та Волині. Радянська влада ставилася до таких громадян вкрай жорстоко й примусово висилала їх у східні регіони Союзу. Як свідчить доповідна записка Дрогобицького управління НКВС Наркомату внутрішніх справ УРСР від 1 липня 1940 р. про підсумки виселення біженців, в області була проведена спецоперація по висилці осіб німецької національності, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті її властями. Примусовому виселенню підлягали 7 882 особи. У результаті операції було депортовано 6 295 осіб. Решта змінили місце проживання і не були зафіксовані органами, що здійснювали переселення.

З початком Великої Вітчизняної війни сфера депортаційних заходів значно розширилась. Одразу ж були вислані німці з Республіки Поволжя. Їх депортували на підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060-935 с від 12 серпня 1941 р. та Указу Президії Верховної Ради СРСР № 21-160 від 28 серпня 1941 р. “Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя”. У результаті цієї акції з АРСР німців Поволжя, Сталінградської та Саратовської областей було виселено 438 280 чоловік [3.-С.36].

Широкомасштабна депортація німців з України розпочалась відповідно до постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 3 вересня 1941 р. “Про заходи по переселенню колгоспів з прифронтової смуги Української РСР, Орловської і Курської областей”. Пізніше було прийнято ще з десяток аналогічних рішень. Плани

виселення встановлювались для Чернігівської, Полтавської, Сумської, Ворошиловградської, Запорізької, Харківської, Дніпропетровської, Орловської, Курської областей. Переселенню підлягали 65 тис. колгоспів та індивідуальних селянських господарств. Визначався і термін проведення операції – до 15 вересня 1941 р. План докладно регламентував майбутнє розселення депортованих. Так, німці із Запорізької області мали розміститися в Саратовській області Російської Федерації [5.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.359.-Арк.89-99].

Переселення здійснювалось без необхідного матеріально-технічного забезпечення, форсованими темпами. Не вистачало транспортних засобів для перевезення, через що на збірних пунктах часто скупчувалась велика кількість людей. Іноді до місць призначення депортованим доводилося добиратися десятки днів. У довгій і далекій дорозі їх спіткали хвороби, голод.

Незважаючи на те, що депортація мала проводитись відповідно до вимог військового часу, плани переселення не виконувались. 23 вересня 1941 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко і заступник голови РНК УРСР Старченко інформували ЦК ВКП(б), що завдання виконано лише по трьох областях. Головна причина невиконання – зрив залізницею планів поставки вагонів [6.-Ф.1.-Оп.23.-Спр.24.-Арк.13-14].

22 вересня 1941 р. Державний Комітет Оборони СРСР прийняв постанову № 702 сс (совершенно секретно. – Авт.) про переселення із Запорізької області 31 320 осіб німецької національності. З них 30 720 відправлялись на нові місця проживання в Актюбінську область, 600 чол. при цьому були відлучені на будівництво шосейної дороги в Астрахані. На підставі цієї ж постанови 2 590 німців Луганщини депортувались у Кустанайську область Казахської РСР. Нарком внутрішніх справ УРСР Савченко повідомляв у листі заступнику наркома внутрішніх справ СРСР П. Мальцеву, що “німецьке населення в більшості своїй вороже налаштоване до Рад. Першими були переселені з області чоловіки-німці віком від 16 до 60 років. Вони вибули восени 1941 р.”. Решта, тобто 11 898 осіб, були відправлені на Схід 21 червня 1942 р. [3.-С.37].

У жовтні 1941 р. заходи на виконання постанови ДКО почали здійснюватись в Сталінській області, де проживали 36 880 радянських німців. Як повідомлялось у зведенні Відділу спецпоселень НКВС УРСР, на 10 жовтня 1941 р. їх було відправлено з області 28 743 чол. [3.-С.37].

Ініціаторами депортацій виступали й інші владні структури, зокрема, Ради фронтів, Відділ спецпоселень НКВС СРСР. За постановами ДКО та Рад фронтів у 1941 – 1942 рр. 9 200 громадян німецької національності були переселені з Одеської і Дніпропетровської областей до Алтайського краю. На підставі постанови Ради фронтів та наказу НКВС СРСР за № 010714 від 20 березня 1942 р. до Кустанайської області Казахстану було відправлено 1 500 німців з Харківщини. Одночасно депортувались близько 65 тис. німців з Кримської АРСР [7.-С.66].

Таким чином, до середини 1942 р. переважна більшість німецького населення, що проживало на теренах України в її сучасних кордонах, була депортована у східні регіони СРСР.

На спецпоселеннях не було створено необхідних умов для життя і праці. Адміністративно вони не підпорядковувались ні органам, що здійснювали депортацію, ні місцевим властям. Відтак, проблеми, пов’язані з проживанням, харчуванням, лікуванням і т. п., депортовані мали розв’язувати виключно власними силами. Лише в липні 1944 р. було організовано управління справами німців-поселенців. Ці функції покладалися на органи спецпоселень НКВС СРСР, що займалися мобілізованими для роботи у вугільній, нафтовій та оборонній промисловості, а також на органи НКДБ СРСР, які працювали у сфері управління таборами і будовами НКВС, та оперативно-чекістські відділи НКВС СРСР.

За підрахунками вченого М. Бугая, за роки сталінізму примусовій міграції було піддано 3 226 340 представників різних народів СРСР [8.-С.41].

Випробуваними методами розв'язувалось національне питання і в лавах Червоної Армії. З точки зору сталінського режиму воно полягало по суті в лояльності чи нелояльності до нього тих чи інших націй і народів країни. З початком війни для німців і кримських татар військова служба була заборонена, і це суворо враховувалось під час призову. Трагічною стала доля тих із них, хто служив у лавах Червоної Армії ще до початку війни і тепер опинився на фронті. Слід зазначити, що в радянських військах, причому як в рядовому, так і командному складі, на фронтах Великої Вітчизняної воювали кілька тисяч етнічних німців.

Особлива увага до національного питання в Червоній Армії стала проявлятися на завершальному етапі війни, коли радянські війська почали визволяти країни Прибалтики та Європи. 3 березня 1944 р. мобілізаційне управління Головного управління формувань Червоної Армії підготувало спеціальну директиву за № 11406910, яка містила наказ до 15 липня 1944 р. виявити серед сержантського і рядового складу військ поляків, латишів, литовців, естонців, німців, австрійців та відрядити їх, забезпечивши необхідним обмундируванням, документами й атестатами, у розпорядження відділу укомплектування армій для направлення в національні військові формування [9.-С.93].

Практично це рішення давало старт проведенню в армії етнічних чисток. Найбільше постраждали від них німці, татари й поляки. Одне з красномовних свідчень – доля німця Міллера. Саме в цей час він подав заяву про вступ до лав ВКП(б). Парторганізація 38-го батальйону 28-го стрілецького полку 58-ї гвардійської стрілецької дивізії прийняла його кандидатом у члени партії. Проте дивізійна парткомісія на своєму засіданні вирішила інакше: “Міллер – німець, за своєю поведінкою не вселяє довіри і є явно людиною сумнівною”. У прийомі в партію йому було відмовлено. Невдовзі після цього ним зацікавився спецорган СМЕРШ, який і заарештував його.

Для двох інших німців, що прибули в числі поповнення у березні 1944 р. в 350-у стрілецьку дивізію Першого Українського фронту, справа закінчилась відмовою. Вони були відправлені назад [9.-С.121]. Багатьом солдатам сама лише приналежність до німецької національності нерідко коштувала бойових відзнак, визнання їхніх заслуг перед Батьківщиною, у кінцевому підсумку калічила їхню долю.

За даними дослідника М. Бугая, в результаті етнічних чисток, проведених у Червоній Армії, на спецпоселення було вислано (з урахуванням всіх депортованих народів) 5 943 офіцери, 20 209 сержантів, 130 691 рядовий, тобто фактично особовий склад кількох армій [8.-С.41]. Значну частину серед цих людей становили етнічні німці України.

Складною виявилась доля німецького населення, яке потрапило під фашистську окупацію. Українські історики М. Коваль і П. Медведок, спираючись на дані спецфондів вітчизняних архівів та німецьких видань з проблем Другої Світової війни, дійшли висновку, що в той час на території України налічувалось близько 200 тис. етнічних німців, які проживали в 486 населених пунктах. У документах окупаційних властей згадуються “німецькі меншини” Одещини (15 поселень з 12,5 тис. жителів), Житомирської (близько 30 поселень, 30-35 тис. мешканців), Запорізької (80 поселень в районі Мелітополя) і Сталінської областей (понад 100 поселень на р. Молочна, де проживало 26 тис. чол., і в районі Маріуполя – 40 поселень з 18 тис. німців), а також ряд німецьких общин на Волині і Миколаївщині [2.-С.16].

До вироблення основ політики стосовно українських німців нацистські чиновники приступили ще до нападу на СРСР. З окупацією республіки спеціальна група Імперського міністерства окупованих східних областей під керівництвом

Г. Айбрандта зайнялась вивченням німецьких поселень, особливо в Північному Причорномор'ї. На підставі її звітів вироблялися практичні рекомендації для окупаційних властей в Україні.

Гітлерівці виходили з переконання, що скривджені радянською владою етнічні німці не стануть підтримувати її, а тому сподівалися широко залучити фольксдойче до насадження “нового порядку”. Роботою з етнічними німцями в Україні займалися одразу декілька структур: Імперське міністерство окупованих східних областей; відомство уповноваженого рейхсфюрера СС – рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; служба реєстрації фольксдойче (ФоМі); реферат “Німецька національність та політика щодо поселень” у складі відділу “Політика” Рейхскомісаріату Україна; головний робочий відділ IX (соціальне забезпечення) Земельного правління Україна НСДАП. Вони розгорнули свою діяльність восени 1941 – 1942 рр.

Як зазначають історики М. Коваль і П. Медведок, ставлення гітлерівців до етнічних німців на території України розвивалося в два етапи: 1) загальне, як і до решти підкореного населення; 2) ставлення як до етносу, що займає окреме місце в системі окупаційного режиму [2.-С.17]. На початку окупації українські німці недовіркою сприймали нацистських посадовців. Траплялося, що вони навіть ховалися від представників окупаційної влади.

Увага гітлерівців до етнічних німців почала проявлятися вже з липня 1941 р. Висувалася мета – якомога ефективніше використати їх в інтересах рейху. Керівництво СС уповноважило ФоМі розпочати реєстрацію фольксдойче. Для збору необхідної інформації та надання допомоги у проведенні реєстрації при Рейхскомісаріаті Україна була створена зондеркоманда “R”. У східних областях ці функції виконувала зондеркоманда у справах фольксдойче.

З оформленням в Україні фашистського окупаційного режиму нового звучання набуло й питання про фольксдойче. Планувалося надати їм статус привілейованого стану, головної опори гітлерівців на окупованій території. На них перестали поширювати закони та постанови, що видавалися для підкореного населення. Це одразу поставило етнічних німців у особливе становище серед місцевих жителів. У населених пунктах, де вони мешкали, влада розповсюджувала оголошення такого змісту: “Громадяни німецької національності (фольксдойче), що проживають в районах, зайнятих військами, перебувають під охороною німецької армії. Тих, хто насмільється посягнути на їхнє життя або їхню власність, чекає смертна кара” [5.-Ф.КМФ-8.-Оп.2.-Спр.151.-Арк.71].

Спеціальну увагу окупаційні власті приділяли питанню матеріально-побутового забезпечення етнічних німців. Так, 16 і 28 серпня 1941 р. військово-адміністративний відділ штабу командувача оперативним тилом групи армій “Південь” видав два розпорядження, якими визначалися напрями та розміри матеріальної допомоги фольксдойче. Передбачалося поліпшення їхніх житлових умов, сприяння при виділенні продовольчих ресурсів тощо. На чиновників покладался обов’язок “допомагати німецьким поселенцям кредитами общин, до одержання інших розпоряджень видавати їм задаток”. Наголошувалось, що при виконанні цих вимог “слід виявляти щедрість” [5.-Ф.КМФ-8.-Оп.2.-Спр.150.-Арк.19].

Для етнічних німців встановлювалась вища ніж для інших верств населення четверта категорія постачання, відкривалися спеціальні торговельні пункти. Декому навіть дозволяли користуватися магазинами, що обслуговували імперських німців. Рейхскомісаріат піклувався також про забезпечення продовольством лікарень, будинків для осіб похилого віку і дитячих садків для фольксдойче. Слід відзначити, що згадані спецмагазини забезпечувались товарами досить щедро. На їхніх полицях постійно бували жири, яйця, м’ясо, риба, овочі, фрукти, мед, кава в зернах, шоколад тощо.

У розпорядженні рейхскомісара України від 22 вересня 1942 р. зазначалося: “Фюрер бажає, щоб питання, пов’язані з фольксдойче, розглядалися насамперед як проблема політична, пов’язана з питанням раси, а не тільки як проблема господарська. Рейхскомісар, виходячи з цього, наказав, щоб під час заготівлі та розподілу продуктів перевага надавалася фольксдойче... Враховуючи наявні запаси врожаю, після того, як частина його буде використана на потреби фронту й Вітчизни, слід і надалі поліпшувати матеріальне становище фольксдойче” [5.-Ф.3206.-Оп.1.-Спр.46.-Арк.160].

Проявлялась увага до забезпечення етнічних німців товарами побутового призначення, одягом та взуттям. Цими справами займався головний робочий відділ ІХ “Соціальне забезпечення” Земельного правління Україна НСДАП. Майже на всій території Німеччини ним організовувались акції допомоги українським німцям. Крім того, одяг та інші речі надходили з різних регіонів окупованої Європи: Франції, Бельгії, Польщі. Як правило, це було майно репресованих мешканців названих країн. Відкривались майстерні, де перешивали старі речі. Однак вжиті заходи не вирішили проблему забезпечення фольксдойче достатньою кількістю необхідних речей. Траплялись випадки спекуляції майном як з боку фірм, що його постачали, так і тих, які його розподіляли, нерідко товари були низької якості.

На етнічних німців поширювалась особлива система оподаткування. Відповідно до розпорядження “Про податкові пільги для фольксдойче в областях Рейхскомісаріату Україна” вони звільнялись від сплати прибуткового податку. Пільговими були й умови оподаткування продукції домашнього господарства – м’яса, яєць, молока, овочів.

Спеціальним пунктом постанови “Про порядок регулювання умов праці і оплати промислових робітників” від 1 грудня 1941 р. для них передбачалися переваги при працевлаштуванні, нормуванні робочого часу та визначенні розмірів платні.

Слід підкреслити, що надання привілеїв фольксдойче лише в останню чергу мало на меті поліпшення їхнього правового та матеріального становища. Передусім йшлося про те, щоб підпорядкувати етнічних німців нацистському впливу, протиставити їх українському населенню, посварити з ним. Крім того, пільги та привілеї надавались німцям лише за фактом їхнього етнічного походження, а не обов’язково за заслуги перед окупантами, як це робилося щодо представників інших народів.

Особливу роль етнічні німці мали відіграти в аграрному секторі. Запроваджуючи нові форми господарювання в українському селі, фашисти віддавали перевагу одноосібному веденню господарства й намагались створити прошарок більш-менш заможних селян, відданих новій владі. Значна частина колгоспно-радгоспного майна передавалася фольксдойче. У директиві гауляйтера Е. Коха “Про відновлення майнового стану фольксдойче в Рейхскомісаріаті Україна” зазначалося: “Більшовизм систематично винищував селянське господарство та ремісничу старанність, притаманну фольксдойче. Німецьке управління вважає своїм обов’язком відшкодування завданих збитків...” [5.-Ф.3206.-Оп.6.-Спр.272.-Арк.8].

Окупаційні власті сприяли розвитку німецьких господарств, підвищенню їхньої продуктивності. Нерідко це робилося за рахунок корінного населення. Були випадки, коли господарства німців зміцнювались шляхом руйнації господарств українських селян. Свідомо вдаючись до дій, які мали на меті протиставити етнічних німців решті населення, фашисти дозволяли їм, наприклад, обміняти корову з низьким удоєм на більш продуктивну в господарстві українця. Для захисту від “ворожих проявів” з боку місцевих жителів фольксдойче створювали загони самооборони.

На етнічних німців поширювався військовий обов’язок перед рейхом. Як зазначають дослідники М. Коваль і П. Медведок, на кінець 1941 р. на острові

Хортиця у Вермахт було мобілізовано близько 1 500 фольксдойче, в районі Великого Токмака з їх числа був сформований кавалерійський полк СС. Дані про загальну кількість таких мобілізованих відсутні, однак є всі підстави вважати, що подібні акції відповідно до місцевої специфіки проводилась і в інших регіонах України [2.-С.23].

З особливою ретельністю гітлерівці ставились до надання німцям України німецького громадянства. Тривалий час вважалося, що поширення на них цього права є передчасним. Щоб не допустити отримання німецького громадянства особами неарійського походження, застосовувалась жорстка система відбору. Фашисти вважали, що під час безладдя перших місяців війни з'явилося багато тих, хто безпідставно зарахував себе до фольксдойче. З огляду на це була введена постанова "Про відповідальність фольксдойче за спалювання чистоти раси". У ній говорилося, що "особи німецького походження, які проживають в окупованих східних областях і мали радянське громадянство, на цей час розглядаються як особи без громадянства". Разом з тим, наголошувалося далі в документі, "окуповані східні області не розглядаються як іноземні території щодо дії німецького карного права через відсутність там власного карного права... Таким чином, особи без громадянства – німці за походженням, які мешкають в окупованих східних областях, підпадають під дію закону про захист чистоти раси" [2.-С.18-19].

Наступним кроком у справі визнання фольксдойче стало прийняття їх до "німецької співдружності". Здійснювався цей процес відповідно до розпорядження рейхсміністра окупованих східних областей від 19 лютого 1942 р. та його ж наказу з питань зміцнення німецької нації від 8 вересня 1942 р. Гауляйтер Рейхскомісаріату Україна Е. Кох 15 вересня 1942 р. видав спеціальну постанову, у якій проголошувалося: "Фольксдойче, які проживають у Рейхскомісаріаті, відповідно до Положення про списки осіб німецької національності та про німецьке громадянство від 4 березня 1941 р. визнаються німцями за походженням. Одержання німецького громадянства не пов'язується з цим визнанням". Наступні положення постанови передбачали підпорядкування фольксдойче виключно німецьким законам і створення центрального та окружних правлінь для складання списків осіб німецької національності [5.-Ф.3206.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.113].

Реалізувала названі рішення велика кількість німецьких чиновників, об'єднаних у служби по виявленню родоходів. Головне їх завдання полягало в складанні списків осіб німецької національності. Серед інших обов'язків були також: видача документів і свідоцтв про арійське походження; складання родоходів та виявлення предків; дослідження біологічних даних, що стосуються національності; збирання і використання церковних матрикулів та інших подібних документів; записів про народження, вінчання, смерть; свідоцтв про хрещення; архівів парафій та громад; торговельних і орендних договорів; судових актів, надмогильних написів тощо [2.-С.19]. Крім того, зазначені органи були уповноважені на підставі свідоцтв видавати документи про звільнення від сплати податків. Уся ця робота узгоджувалась з керівництвом СС.

Ретельно сконструйована процедура реєстрації і складання списків на практиці спрацьовувала не завжди. Досить часто фольксдойче, яких викликали на комісію, були неспроможні документально засвідчити своє походження. Мало хто з них міг простежити свій родохід далі третього коліна. До того ж із закриттям більшовиками католицьких і протестантських церков у німецьких поселеннях була знищена й більшість метричних книг, що утруднювало перевірку.

Велика кількість фольксдойче була занесена до третього, нижчого розділу списків. Основною причиною цього послужило незнання ними рідної мови. Право на одержання в майбутньому імперського громадянства та можливість користування матеріальними пільгами – насамперед досить непоганим продовольчим

забезпеченням, що було гарантовано фольксдойче, підштовхували деяких мешканців Рейхскомісаріату подавати заяви про своє нібито німецьке походження [2.-С.20].

Зміна обстановки на радянсько-німецькому фронті наприкінці 1942 – 1943 рр. посилила прагнення окупантів залучити для потреб рейху якомога більше людської робочої сили. 19 травня 1943 р. А. Гітлер видав наказ, відповідно до якого іноземці німецького походження, що на момент опублікування документа служили у Вермахті, військах СС, німецькій поліції чи організації Тодта, одержували німецьке громадянство. Того ж дня вийшла постанова “Про поширення німецького громадянства на осіб, внесених у Списки осіб німецької національності на Україні”, яка формально урівняла в правах українських німців з імперськими жителями. Директивою рейхскомісара України вводився порядок одержання новими громадянами особистих посвідчень. Передбачалося, що вручення “аусвайсів” буде проходити в урочистій обстановці, на зборах за участю представників нацистської партії та місцевої адміністрації.

За спеціальним рішенням Вермахту розпочалась зміна імен і прізвищ частини українських німців з тим, щоб вони відповідали “...їхньому родоводу і свідчили про німецьке походження їх власників”. Наказувалось замінити на споконвічні ті іноземні прізвища, які були, наприклад, перекладом колишніх німецьких прізвищ, а також повернути німецькі дівочі прізвища тим жінкам, які вийшли заміж за чоловіків-іноземців. Особам, які мали корінне іноземне ім'я (не перекладене з німецької), слід було прибрати ім'я якогось німецького родича. Зміна прізвищ поширювалась і на дружин та дітей, що перебували на утриманні таких осіб [5.-Ф.3206.-Оп.1.-Спр.50.-Арк.239].

Разом з одержанням німецького громадянства фольксдойче цілком підпадали під юрисдикцію законів рейху, їм суворо заборонялося мати зв'язки з представниками інших національностей. Але невдовзі, з початком наступу Червоної Армії, заходи щодо реалізації вищезазначених постанов почали згортатися. Було навіть припинено складання списків осіб німецької національності.

Велика увага приділялась нацистами питанням виховання фольксдойче в дусі відданості ідеям націонал-соціалізму. Створювалась спеціальна система освіти та виховання, головним завданням якої було формування нової генерації фольксдойче, незаангажованої більшовизмом. Піклування про організацію мережі дитячих закладів та підготовки кадрів для них покладалося на Земельне управління Україна НСДАП. Під патронатом німецького Червоного Хреста та Імперської спілки медичних сестер діяли курси з підготовки сестер для догляду за немовлятами та громадських медсестер.

Система виховання, яка мала починатися з раннього дитинства і тривати до зрілого віку, підкріплювалась досить жорсткими вимогами. За постановою Рейхскомісаріату Україна “Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях” діти етнічних німців підлягали обов'язковому загальному навчанню, термін якого становив вісім років. За порушення цієї вимоги батькам загрожувало суворе покарання – штраф у 150 рейхсмарок або навіть арешт [2.-С.24].

Була налагоджена підготовка педагогічних кадрів. Крім цього, на попередні місця роботи повертались усі вчителі, які раніше були направлені в установи рейхскомісаріату викладачами чи допоміжними працівниками. Відкривались навчальні заклади. У Дніпропетровську було організовано підготовку помічників учителів для шкіл рейхскомісаріату. Вона включала в себе тримісячне навчання, рік практики та право отримання спеціальності викладача народної школи.

Програмою навчання передбачалась і військова підготовка молоді в таборах націонал-соціалістської партії та гітлерюгенду. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту і досвідчені керівники гітлерюгенду, які мали фронтовий досвід. В

одному з таких таборів, розташованому у Вишгороді поблизу Києва, підготовку проходили 150 юнаків фольксдойче. Близько десятка подібних таборів діяли на Миколаївщині [2.-С.24].

Велику увагу нацисти приділяли організації сільськогосподарської освіти етнічних німців, яким, за планами окупантів, належало стати опорою у справі розвитку сільського господарства в Україні. Започаткувала цю роботу Тимчасова директива по створенню сільськогосподарських середніх професійних та спеціальних навчальних закладів для фольксдойче. Ключовою ідеєю, що пронизує увесь цей документ, було відродження у дорослого населення і прищеплення молоді одвічного прагнення до праці та німецької культури землеробства.

Чимало етнічних німців використовувались для роботи в органах німецького цивільного управління. З їх числа формувались штати перекладачів. Їм відводилась роль старост, бургомістрів, шефів “української поліції”, викладачів, середнього та молодшого медичного персоналу.

Проте невдовзі імперські чиновники змушені були констатувати, що фольксдойче не відповідають арійським канонам, їм не можна довіряти адміністративне й економічне управління, бо вони не можуть лідирувати серед населення. Експеримент фашистів зазнав фіаско. Причину цього гітлерівці вбачали у надмірному моральному впливі більшовизму на фізичні й особистісні якості фольксдойче. Розчарування окупаційних властей породжувало відповідне неприязне ставлення до них з боку етнічних німців.

Визволення радянськими військами території України поставило етнічних німців перед проблемою: що робити і як бути далі? Багатьох з них не влаштовувала перспектива повернення колишньої влади: одні скомпрометували себе співробітництвом з фашистами, у інших вона асоціювалася з репресіями та утисками. Тому значна їх кількість визнала за краще відійти разом з частинами вермахту на Захід. Окупаційна влада потурбувалась про це. Евакуаційні заходи для фольксдойче розроблялись ФоМі та німецьким Червоним Хрестом. Організовувались пересильні табори, притулки. У лютому 1943 р. першими були евакуйовані фольксдойче Синельникового району Дніпропетровщини. Загалом з цього району було відправлено 686 родин (2 025 чол.) [5.-Ф.3206.-Оп.6.-Спр.277.-Арк.12].

У міру наближення радянських військ наростає і потік німецьких біженців. Вони відходили на Захід і концентрувались у пересильних пунктах і таборах дистрикту Галичина. Звідтіля їх перевозили частково до рейху, а частково – у деякі провінції Східної Польщі.

Трагічно склалася доля тих етнічних німців, які залишилися в Україні. Більшість із них були звинувачені радянською владою у пособництві фашистам і розділили разом з сотнями тисяч інших громадян усі жахи сталінських таборів.

Таким чином, у роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн німці України зазнали з боку радянської влади нових депортаційних принижень і поневірянь. Сумнівна роль відводилась їм і в планах нацистів. Але поряд з цим були серед етнічних німців і патріоти, які безстрашно чинили опір гітлерівцям. Мужньо боролися проти фашизму київські підпільники Є. Бремер, Р. Клейн (удостоєний звання Героя Радянського Союзу), керівники херсонського та одеського антифашистського підпілля В. Бурзі, М. Гафт, лікарі-підпільники з Дніпропетровщини К. Таблер-Новиков, М. Ессен, учасники миколаївського підпільного центру А. Кельм, М. Дукарт та багато інших. Вони здобули безсмертну славу й глибоку вдячність українського народу, закарбували свій подвиг на віки.

Джерела та література

1. Німецький канал. – 1995. – Січень. – №1 – С. 6.

2. Коваль М., Медведок П. Фольксдойче в Україні // Український історичний журнал. – 1992. – №5.
3. Бугай М. Депортації населення з України (30 – 50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.63-68.
4. Курашвили Б. Политическая доктрина Сталина // История СССР. – 1989. – №5.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
7. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці в радянській Україні // Політика і час. – 1992. – №9/10.
8. Бугай Н. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. – 1990. – №7.
9. Гриневич В. Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942 г. – октябрь 1944 г.). – 1994.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of Germans in the Ukraine during the World War II, their attitude to the power of fascist Germany. The processes of deportation are also analyzed in this article.

I.M. Спудка

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У вітчизняній історіографії однією з найбільш вивчених проблем вважається історія Другої світової війни. Їй присвячені сотні досліджень, опублікована величезна кількість документів і спогадів людей, так чи інакше пов'язаних з цією війною.

Одним з “невідомих” епізодів Другої світової війни можна назвати здійснення культурної політики на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками території.

Німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців третього рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. Традиційна точка зору полягала в тому, щоб після перемоги над більшовизмом встановити союз із відродженою Росією для спільного протистояння капіталістичному світові. Росія у такому випадку залишалась “єдиною і неподільною імперією, хоч і союзною Німеччині”. 16 липня 1941 р. рейхсміністр запропонував культурну політику щодо України: “В Україні ми могли б виступити з обіцянками в області культури, які б мали пробудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет у Києві і т.д. ...” [1.-С.76].

На українських теренах у перші місяці окупації німецька влада намагалася показати себе “покровителькою” національної української культури. У ряді міст відновили роботу театри, музеї, бібліотеки, наукові установи, почали виходити газети.

У часи німецько-фашистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрація проводили політику, яка була спрямована на ефективне перетворення України в найбагатшу і найціннішу колонію рейху, а її народу – в джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів.